

Հ Տ Դ 941 (479. 243)
Գ Մ Դ 63.3 (2Հ) 43
Ա - Բ

Գրականագիտություն

**ՐԱՖՖՈՒ «ՆԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԳԻՐՔԸ.
ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄՆԵՐ
Ձինաիդա ԲԱԼԱՅԱՆ**

Բանալի բառեր. Արցախ, Րաֆֆի, պատմաաշխարհագրական սուբյեկտ, 19-րդ դարի Արցախի մշակույթի մեջ, Նամսայի մեկությունների դերը:

Ключевые слова: Арцах, Раффи, историко-географический субъект, в культуре Арцаха 19-го века, роль Меликств Хамсы.

Key words: Artsakh, Raffi, subject of the study, In the 19th century Literature of Artsakh, the political life of Khamsa Melikdoms.

3. В. Балаян

КНИГА РАФФИ "МЕЛИКСТВА ХАМСЫ": АНАЛИЗЫ ЖАНРА

Исследование ценного исторического труда “Меликства Арцаха” прославленного армянского классика Раффи впервые в арменоведении нами проанализировано научно историко-филологически, литературоведчески на принципах герменевтики и аксиологии.

Исследование доведено до конца, учитывая представленную историком-романистом программу, целенаправленность, вопросы чести и достоинства ученого-исследователя, показ основополагающих частей армянской национальной идеологии, раскрытие поставленных важнейших и частных исторических явлений.

Z. Balayan

THE RAFFI'S BOOK « MELIK'S KINGDOM OF KHAMSA»: ANALYSES OF THE GENRE

This is the first fundamental historical, philological, literal analysis in Armenological studies of eminent work «Melikates of Khamsa» by Armenian classical author Raffi based on hermeneutic and axiological principles.

Step by step our research considers the program and strategy of talented historian, novelist and researcher, who studies both major and minor historical phenomena, following national ideology and adopted objectives.

Հայ մեծանուն դասական Րաֆֆու «Նամսայի մեկությունները» պատմական մեծարժեք ուսումնասիրությունը հայագիտության մեջ առաջին անգամ ենք գիտական պատմաբանասիրական, գրականագիտական հիմնավոր վերլուծության ենթարկում՝ նյութը բազահայտելով հերմենևտիկ (մեկնաբանական) և արսիոլոգիական (արժեքաբանական) սկզբունքներով:

Ուսումնասիրությունը ավարտին է հասցված պատմավիպասան-պատմաբանի ներկայացրած ծրագրայնության, նպատակառոչվածության, գիտնական-ուսումնասիրողի պատվասնորության ու պատասխանատվության, հետապնդած և որդեգրած խնդիրների, ազգային գաղափարակառուցի ցուցման, արժարժած կարևորագույն և մասնակի պատմական երևույթների բազահայտումներին համաքայլ ու գուրնջաց:

Ժանրերը իրենց կոնկրետ դրսևորումների մեջ ներկայացնում են ավանդականի ու արդիականի միասնությունը: Այն լավագույնս է բնութագրում Բախտինը: «... Ժանրի մեջ պահպանվող հնությունը ոչ թե մեռած, այլ հավերժ կենդանի, այսինքն՝ նորանալու ընդունակ հնություն է: Ժանրը ապրում է ներկայով, բայց միշտ հիշում է իր անցյալը, իր սկիզբը: Ժանրը՝ ստեղծագործական հիշողության ներկայացուցիչն է գրական զարգացման պրոցեսում: Հենց դրա համար էլ,- շարունակում է Բախտինը,- ժանրն ընդունակ է ապահովելու այդ զարգացման միասնությունը և անընդհատությունը»¹:

Խոսելով ժանրերի մասին՝ Թումանյանը դրանք «խախտ» է անվանում, գուրկ գիտականությունից: Այս տեսանկյունից նա հաճախ միեւնույն գրվածքը մերթ իբրև լեզենդ, մերթ՝ հեքիաթ է անվանում և այլն:

Սա նշանակում է, որ հաճախ գրական մշակները միեւնույն երկը՝ բալլադ, պոեմ, վեպ, պատմական ուսումնասիրություն, լեզենդ, պատմվածք և այլ ժանրեր տարբեր բնորոշումներով են ներկայացրել:

Գրող Րաֆֆին «Նամսայի մեկությունները» անվանելով պատմական ուսումնասիրություն, այն, միեւնույն է՝ համարում է գրականության արժեք:

¹ Бахтин М., Проблемы поэтики Достоевского, Москва, 1963, стр.141-142.

Գրականագիտական դաշտում օգտվելով նշանագիտական մեթոդից, «Սամսայի մեկիքությունները» ներկայացրել ենք որպես գրականագիտական ուսումնասիրություն:

«Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ» հոդվածում, որը տպագրվել է գրողի մահվանից հետո, Ռաֆֆին, դժգոհություն հայտնելով հասարակության կողմից ոչ ճշմարտացի գնահատվելու համար, նշում է. «Թանի դեռ գործին հմուտ և արդարադատ անձինք հանձն չեն առնում քննադատել իրանց գործիչների արդյունքները...», այդ դեպքում գործիչը ստիպված է, ոչ թե ինքնագովաբանության համար, այլ գեթ ինքնապաշտպանության համար ցույց տալ, թե ինչ է արել ինքը.- հեղինակը, թվարկելով իր գործունեության շրջանակները, մատնանշում է մի կարևոր միտք,- Մեր գրական ասպարեզում գործել ենք՝ թե իբրև հրապարակախոս և թե իբրև վիպագիր... Մենք մի փոքր հաշիվ կներկայացնենք միայն մեր **վիպական** (ընդգ.- Ջ. Բ.) վաստակների մասին»¹:

Ռաֆֆին նշում է նաև, որ իր շոշափած հարցերը, ներկայացրած հարցադրումները՝ հասարակության կազմը, միջավայրը, կերպավորված խավերը, անցյալը, ներկան, հայ իրականության մեջ **առաջինն ինքն է գրականության նյութ** դարձնում :

Խոսելով գեղարվեստական երկերում առկա վիպական եւ հրապարակախոսական պաթոսի, արվեստի ունեցած հատկանիշների, հերոսների հոգեբանական ներսուզումների, մարդկային հարաբերությունների հետախուզման ու տրամաբանական, փիլիսոփայական ելագծերի մասին՝ գրականագետ Ս. Արզումանյանն ընդգծում է. «Եթե գեղարվեստի դիտանկյունից գրական երկում առաջնայինը արվեստն է, պատկերային կառույցը, հրապարակախոսական գործերում՝ գլխավորը դառնում է մտքի թարմությունն ու սրությունը, հայացքի դիպուկությունը, կողմնորոշման հրատապությունը»²:

Ռաֆֆին նշում է, որ իրենից առաջ ո՛չ մի վիպասան ուշադրություն չի դարձրել անցյալի վրա: Նիրավի, նա առաջինն էր, որ մտավ պատմության խորքերն ու մոռացության վիհերից լույս աշխարհի հաննց, կենդանացրեց հայոց հին ժամանակների հերոսներին՝ գրելով «Դավիթ Բեկ», «Պարույր Տայկազն», «Սամվել» վեպերը, ապա թարգմանեց Պլ. Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպը:

Իր **վիպական վաստակի** մեջ ընդգրկելով նաև «Սամսայի մեկիքությունները»՝ հեղինակը այդ մասին գրում է. «Մեզանից առաջ հայոց պատմությունը սկսվում էր Տայկից և վերջանում էր Լևոն Զ-ով: Մենք **եղանք առաջինը**, որ անհայտության միջից գտանք մի կորած հայկական իշխանություն, երբ գրեցինք «Սամսայի մեկիքությունները»³:

Ռաֆֆին նշում է, որ ինքը չի ունեցել իր նախորդը, իրեն էլ հետևել են հայ նոր գրողները: **Առաջինն է** եղել, որ վստահություն է ունեցել հայոց դեռ անմշակ, աղքատ գրական լեզուն դարձնելու վեպի լեզու՝ իր աշխատությունների մեջ պահպանելով իրեն հատուկ ինքնուրույնությունը:

Նեղինակը իրեն իբրև մի **նոր ուղղության կարապետ** (ընդգծ. - Ջ. Բ.) է ներկայացնում, նշելով, որ շատ բնական է, եթե թշնամիներ եւ նախանձողներ վաստակի եւ... վաստակել է: «Շատ գործել և սակավ խոսել,- միշտ այս է եղել մեր կյանքի կանոնը... Թող ներվի մեզ, որ այս անգամ մեղանչեցինք մեր սովորական համեստության դեմ»⁴, - ընդհանրացնում է գրողը:

Իր երկերի «թագն ու պսակը» համարելով «Սամսայի մեկիքությունները», այն որպես «պատմական ուսումնասիրություն» (էջ 163) ներկայացնելով՝ գեղագետը գրքի վերջում, աշխատության բաժանության սկզբունքի մասին խոսելով, միաժամանակ նշում է ժանրի հարցում կողմնորոշող մի կարևոր հանգամանք՝ իր գիրքը համարելով հայ գրականությանը մատուցած մի փոքր ծառայություն. «Երջանիկ կհամարեմ ինձ, եթե հաջողվի այս ձեռնարկության մեջ մի փոքրիկ ծառայություն անել **մեր գրականությանը** (ընդգծ. - Ջ. Բ.) »⁵ :

Այսպիսով՝ «Սամսայի մեկիքությունները » Ռաֆֆին համարում է իր առաքելությունը **ոչ թե պատմագրության, այլ գրականության մեջ: Այս միտումը կարող ենք այլ օրինակներում եւս** ցույց տալ:

Տխոր փաստ դիտելով ընկերությունների սպանեցուցիչ դերը հասարակական կյանքում՝ Ռաֆֆին գալիս է հետևյալ մտքին. «Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ մեզանում մեծ պետք է զգացվում մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր անցյալը և ներկան ուսումնասիրելու»⁶: Այդ մտահանգումներն առիթ

¹ Ռաֆֆի, Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Տայկախոհրատ, 1959 (այսուհետև՝ Ռաֆֆի, Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ), էջ 160 :

² Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, 5-րդ հատոր, Երևան, ՏԳՄ հրատարակչություն, 2004 (այսուհետև՝ Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը), էջ 77 :

³ Ռաֆֆի, Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ, էջ 161:

⁴ Նույն տեղում, էջ 162:

⁵ Ռաֆֆի, Սամսայի մեկիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր Երևան, Տայկախոհրատ, 1959 (այսուհետև՝ Ռաֆֆի, Սամսայի մեկիքությունները), էջ 395:

⁶ Նույն տեղում, էջ 394-395:

հանդիսացան «Մամսայի մելիքությունների» համար նյութեր հայթայթելու և դրանք գրի առնելու: Արցախի դրվագներով լի պատմության ոչ հեռավոր անցյալի մասին խորհելով՝ Րաֆֆին նորից է ընդգծում իր առանցքային երկի՝ «Մամսայի մելիքությունների» որ ժամրին, գրական որ տարածքին դասելու միտքը. «Զանազան խորշերում ընկած էին ծածկված, մոռացված ձեռագրեր, որոնք դեռ **գրականության** (ընդգծ. - Ջ. Բ.) սեփականություն չէին դարձել»¹:

Իսկ դրանք ոչ միայն պատմական վավերագրեր, վիճակագրեր, այլևայլ տիպի փաստակտորներ էին, այլ նաև ավանդություններ, հիշատակարաններ, հայամավորքներ, ժողովրդական արարումների անդրադարձներ. «ՄԵ՞զ հաջողվեց ձեռք բերել բավականաչափ, բոլորովին անհայտ, գրավոր նյութեր և, որ ամենագլխավորն է, ժողովրդի մոտ լինելով, մենք առիթ ունեցանք հավաքել նրա մեջ պահպանված ավանդությունները»²:

Վիպասան Րաֆֆին խավարից լույս աշխարհ է հանում մի կորած, մոռացված իշխանության պատմություն՝ ծախսելով իր ամենաչքավոր նյութական միջոցները, ակնկալելով միայն, որ իր հակառակորդները չխանգարեն սկսած գործը, միաժամանակ հոգ տանելով այն մասին, որ ընթերցողները իր գիրքը գրողի երեւակայության արդյունք չհամարեն, իսկ երեւակայությամբ ստեղծվում են ոչ թե պատմական, այլ վիպական երկեր. «Եվ որպեսզի կասկածանքի տեղիք չմնար, թե «Մամսայի մելիքությունները » հեղինակի **երևակայության** (ընդգծ. - Ջ. Բ.) ծնունդ է, և որպեսզի ցույց տայինք, թե այդ աշխատությունը հիմնված է պատմական ճիշտ փաստերի վրա, այդ նպատակով մենք մեր գրքի վերջաբանի մեջ (եր. 369-414) մի առ մի տպեցինք այն բոլոր աղբյուրների անունները, մինչև անգամ նրանց բովանդակությունը, որոնցից մենք օգուտ էինք քաղել մեր պատմությունը կազմելու ժամանակ: Եվ այդ բավական չհամարելով,- շարունակում է Րաֆֆին,- մենք մինչև անգամ խոստացանք առանձին հատորով տպել մեր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր դոկումենտների իսկականները»³:

Ստացվում է, որ հեղինակն իր հերթին իր հյուսած գիրքը՝ «Մամսայի մելիքությունները », **գրականության** (ընդգծ.- Ջ. Բ.) համար ստեղծած համարելով՝ հետամուտ է, որ այն ընդունեն որպես հավաստի աղբյուր մելիքության ժամանակների պատմության, որի մեջ անփոփոխ կլինեն բազմապիսի հրովարտականների և այլևայլ նյութերի օրինակները, մելիքների տոհմերի վերաբերյալ գտնված արձանագրությունների օրինակները և այլն, և այլն: «Այդ բոլորը տպված կլինեն իմ սեփական բացատրություններով և ծանոթություններով » (Եր. 398, 399) »⁴, - գրում է Րաֆֆին: «Մամսայի մելիքությունները» ստեղծելու գործի հանդեպ պատասխանատվություն ունենալով, Րաֆֆին մի անգամ ևս ընդգծում է, որ գիրքը կհանդիսանա հայ գրականության երկ. «Եվ եթե խոստացել ենք մի այսպիսի հավաքածու տպել, որպես հավելված «Մամսայի մելիքությունների », այստեղից շատ պարզ է, որ մեր խոստումները թե դեպի հասարակությունը և թե դեպի **գրականությունը** (ընդգծ. - Ջ. Բ.) կատարելու համար, ոչ միայն հարկավոր է, այլև անհրաժեշտ է, որ մի անգամ մեզ հանձնված և մեր ձեռքի տակ գտնված նյութերը մեզ մոտ մնային »⁵ :

Րաֆֆու ԵԺ 10-րդ հատորի ծանոթագրություններում նշվում է, թե գրողը ընթերցող ամենալայն շրջանակներին հայտնի էր իբրև վիպասան, հրապարակախոս, քննադատ, մանկավարժ, հասարակական ու քաղաքական գործիչ, և երբ 1882 թ. «Մշակում» հրատարակվում է «Մամսայի մելիքությունները », ընթերցողները՝ ի դեմս նշանավոր վիպասանի տեսնում են նաև ոչ հեռավոր անցյալի տարաբնույթ հարցերին քաջատեղյակ մի պատմաբանի⁶:

«Մամսայի մելիքությունները» գրելու շարժառիթի մասին տարբեր պահերի խոսելու ժամանակ, Րաֆֆին գիրքը անվանում է գրականության արժեք, բայց և պարտադիր կերպով ձգտում է մելիքության ժամանակների պատմությունը գրելու ընթացքում շարադրվող դեպքերը ներկայացնել տարաբնույթ փաստերի վրա հիմնված ապացույցներով:

Պատմական նյութին զուգահեռ «Մամսայի մելիքությունները» ներհյուսված է գեղարվեստական յուրահատկություններով, գեղարվեստի շերտերով, որոնք գրքին հաղորդում են վիպական շունչ ու հմայք, փիլիսոփայական մտասուզումներ:

Քանի որ հայ ժողովրդի, ներառյալ Արցախի պատմությունը՝ ունեցել է ծանր ողբերգություններով, կոտորածներով լի ժամանակներ, ուստի գազանակերպ թշնամիներին ու նրանց վայ «գիտնականներին» մերթ-մերթ էլ պետք է հիշեցնել, թե ո՞վ է հայ ժողովուրդը, որտեղի՞ց է գալիս և

¹ Րաֆֆի, Մամակ խմբագրին, Եժ, տասներորդ հատոր (այսուհետև՝ Րաֆֆի, Մամակ խմբագրին), էջ 147:
² Մույն տեղում, էջ 147:
³ Մույն տեղում, էջ 148:
⁴ Մույն տեղում, էջ 149:
⁵ Մույն տեղում, էջ 149:
⁶ Տես նույն տեղում, էջ 655 :

ն^oր է գնում, տե^oր է իր վաղեմի առաքինություններին ու հայրենիքի պահպանման ուխտին, ազատության ճանապարհին ու նրա գաղափարախոսությանը, փիլիսոփայությանը:

Հիշենք, թե ինչու էր պատմահայր Մ. Խորենացին «Տայոց պատմության» մեջ առանձնանշում. «Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու(այստեղ՝ ազգ) ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի» կամ քաղաքական հարցադրում կատարում, թե ինչու մեր նախնիները «նրանցից ոչ ոք, հոգ չտարավ գրի առնելու(Գիրք առաջին,Գ) »¹ իրենց թագավորական մատյաններում իրենց կատարած գործերը, այս տեսանկյունից նրանց բարքը համարելով անիմաստասեր: Պատմահայրը Գողթան երգիչներից լսած ու գրի առած շարքը երկու մասերի՝ պատմականի եւ վիպականի բաժանելով, ցույց է տալիս փաստացիություն ունեցող մասի՝ պատմականի առավելությունը, որովհետև պետք էր թշնամիներին հիշեցնել, որ հայերն ունեցել են թագավորական-իշխանական կարգ: Բայց եւ երկրորդ՝ հնարածին-առասպելածին շարքը եւս ստեղծելով՝ դարերին պատգամել է մեր պատմության հնագույն՝ հեթանոսական ժամանակների թե՛ պատմական էջերը, թե՛ վիպական հյուսվածքները, թե՛ **հայ ժողովրդի հոգևոր հարուստ գանձարանը:**

Այս տեսանկյունից ճիշտ է նկատում Ս. Արզումանյանը, երբ նշում է անգլալի ու ներկայի քննաբանների կրած ու թողած ազդեցությունների, ունեցած անբակտելի կապի ու այդ ամենի արգասաբեր հունձքի ու ստացած արդյունքների մասին. «Ավանդականն այն է,- գրում է նա,- որ նախորդներն են ազդեցություն թողնում հետնորդների վրա: Ամեն մի սերունդ վերցնում է անցյալից, ավագներից իր, իր օրերի և ժամանակների համար կենսականը, մնայունը, գեղարվեստական (ինչու չէ նաեւ պատմական ու այլ հայեցակարգի որակները - Զ. Բ.) հնչեղությունն ու թարմությունը պահպանած արժեքները»²:

Այսպիսով՝ Բաֆֆին, իր իսկ առանձնադիտմամբ, **հայ գրականության** համար գրած գրքի՝ «Լսամսայի մեկիբությունների» պատմությունը (որպեսզի այն միայն երեւակայանի՝ վիպականի արդյունք չհամարվի ընթերցող-քննաբանների կողմից, լինի փաստարկելի-հերքելի-ապացուցելի) հյուսել է հայ եւ օտար պատմագրական, բանահյուսական աղբյուրների համադրմամբ ու արժեւորմամբ, ստեղծել վիպական ու պատմական հերոսների կերպարներ, տվել պատմական ու գեղարվեստական իրադարձությունների սինթեզը, արցախահայության, մեկիբությունների ժամանակաշրջանի գեղարվեստական եւ պատմական դիմագիծը:

Վիպասան Բաֆֆին, հետևելով իր մեծ նախորդների՝ Մ. Խորենացու, Փ. Բուզանդի, Մ. Կաղանկատվացու, Ասողիկի, Ստ. Օրբելյանի, Վ. Արեւելցու, Կ. Գանձակեցու. Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի օրինակներին, փորձել է ստեղծել թե՛ «պետականության հուշ» (Ս. Սարինյան) ներկայացնող Լսամսայի մեկիբությունների երկուհարյուրամյա վիպապատմական նկարագիրը, թե՛ Արցախի մեկիբությունների պատմությունը փրկելու մոռացումից, թե՛ մենք էլ մեր հերթին, ազերի վայ «գիտնականներին» հիշեցնելու Տայոց Արցախի՝ նախնի ժամանակներից եկող պատմամշակութային երկրի գոյության փաստը եւ, միաժամանակ հուժկու ապտակ հասցնելու նրանց հոխորտացող, թուլամիտ ուղեղներին: Իսկ որ գրականությունն ու պատմությունը, գրականագիտությունն ու պատմագիտությունը, հաճախ նաեւ մնացած գիտությունները միահյուս են ի բնե՛ տեսականորեն ընդունելի է, եւ տվյալ դեպքում **նյութը պետք է քննել նաեւ նշանագիտության մեթոդով, թե՛ որպես նշանագետ-գրականագետ, նշանագետ-պատմաբան, նշանագետ-հոգևբան, թե՛ նշանագետ-աշխարհագետ, նշանագետ-ֆոլկլորագետ** եւ հաստատել, որ այն հերքումների ու հաստատումների ենթակա է: Վերլուծման նման մեթոդը նշանագիտության ոլորտներն է հատկանշում: Կարծում ենք, որ Բաֆֆին էլ իր գիրքը գրելիս առաջնորդվել (իմացությամբ, թե՛ անիմացությամբ) է նշանագրության մեթոդով, մենք էլ՝ «Լսամսայի մեկիբությունների» վերլուծության ժամանակ:

«Պատմությունը՝ ճշմարտության մայր» հողվածում ժուս հայտնի գիտնական Դ. Լիխաշյովը կարևոր տրամաբանական մտահանգման է հասնում. գեղարվեստական ստեղծագործության ոճին անդրադառնալիս անհիմաստ է համարում ուսումնասիրվող երկերի այն մասերը, որոնք «չեն լուսաբանվում խորը պատմականությամբ»³, որն իր հերթին հնարավորություն է տալիս հեռու մնալ «ծայրահեղ սուբյեկտիվիզմից» եւ չտարվել հնարավոր **«իմպրեսիոնիստական** (տպավորապաշտական- ընդգծ.- Զ. Բ.) գրականագիտությամբ»:

Գրապատմական երկի գնահատման չափորոշիչի մասին խոսելիս, հեղինակը հետևյալ կերպ է ավարտում իր հողվածը՝ բարձր գնահատելով պատմական մոտեցման դերը. «Պատմական մոտեցումը՝ իր բոլոր դրևստորմներով տեքստի պատմությունից, կյանքի պատմությունից,

¹ Մովսես Խորենացու ասույթները, Երևան, Տայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1991, էջ 7 :
² Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, էջ 7:
³ Лихачев Д., История- мать истины, Ленинград, издательство “Советский писатель”, 1981, ст. 210 :

գրականության պատմությունից և ընդհանուր պատմությունից մինչև հարցի պատմությունը, մեր գիտության նյարդն է...»¹:

Գիտական աշխատանքի ընթացքում փորձել ենք հետևել քննվող փաստական նյութի ձեռքբերմանն ու նրա հնարավոր իմացությանը, ունենալ որոշակի վերլուծական, համադրական ընկալողականություն և դիտողականություն, ինտելեկտուալ մտածողություն, ձեռք բերել գրականագիտական համապատասխան հերքումի և հաստատումի փորձ, քանի որ ըստ գրականագետ Յու. Լոտմանի «Նոր տիպի գրականագետը ուսումնասիրող է, որը պետք է միավորի ինքնությունն ձեռք բերած էմպիրիկ նյութը դեդուկտիվ մտածողության հետ՝ մշակված ճշգրիտ գիտությունների կողմից»²:

Րաֆֆին, ըստ բովանդակային կառուցվածքի, «Խամսայի մեկիքությունները» ստեղծել է երկու գուգահեռ ծրագրայնությամբ՝ գրավոր աղբյուրների և ավանդությունների հիման վրա: Հայթաթված գրավոր աղբյուրներից շատերը, լինելով պատմական փաստեր, իրենց խորքում ամփոփում են նաև վիպական կտորներ: Ելնելով հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգուց, այլ կերպ էլ պատկերացնել հնարավոր չի: Րաֆֆին ձգտել է պատմական փաստը որպես կատարված իրողություն ներկայացնել, փորձել նաև պարզել, գտնել նրա «կատարող տերը»:

Գրքի վիպական նյութը գրողը քաղել է իր շրջագայությունների ժամանակ հայթաթած ժողովրդական ավանդություններից, գրույցներից. «Ժողովուրդը,- գրում է Րաֆֆին,- ունի իր լեզունքները, իր իդեալները, իր սիրած հերոսները, որոնց ընծայում է նա այնպիսի մեծագործություններ, որոնք նրանց կատարածը չէին կարող լինել... Հայտնի բան է, միայն ժողովրդական ավանդությունների վրա հիմնվելով, շատ դժվար կլիներ կազմել մի քանի դարերի շարունակ պատմությունը»³:

Դրա համար է նա նաև դիմում գրավոր հավաստի աղբյուրներին: Ըստ Րաֆֆու՝ ավանդությունները, որոնցից նա օգտվել է, Խամսայի մեկիքությունների պատմության ամենահարուստ մասն են կազմում: Վիպասանը ավանդությունների հետ վարվել է այնպես, ինչպես բնագետը մի հնադարյան անձանոթ կենդանու ոսկորների կույտի հետ՝ առաջնորդվելով կենսաբանական օրենքներով:

Նեղինակը ստեղծել է **գեղարվեստական և պատմական կերպարների** մի պատկերասրահ, սկզբունքորեն այն հասցնելով տիպականացված մի համակարգի, որտեղ տիպական կերպարները ներկայացված են տիպական հանգամանքների մեջ:

«Խամսայի մեկիքությունները» պատկերները համակարգելով ըստ բովանդակային կառուցվածքի՝ կարելի է առանձնանշել երեք ուղղություն՝ առաջինը՝ բնաաշխարհագրական, էթնիկական՝ կապված հայրենագիտության կոնցեպցիայի բացահայտմանը, հայրենի երկրի ճանաչողական ուղղվածությանը, երկրորդը՝ սոցիալական կառուցվածքի քննությունը, երրորդը՝ Խամսայի մեկիքությունների պատմավիպական նկարագրի վերհանումը: Գրողի՝ երկու ամիս տևողությամբ ճանապարհորդությունը Ադվանից աշխարհի շուրջը տվեց իր պտուղները: Այն Րաֆֆուն հնարավորություն տվեց ճանաչելու հայրենի երկիրը, արցախահայությանը, Արցախի մեկիքություններն իրենց կենտրոններով, ավերակ ու կանգուն բերդերով, հոգևոր համալիրներով: Վիպասանը, ձեռքի տակ հավաքված հին մեկիքական պալատների հուշիկներից, հայամավորքներից, ձեռագիր հիշատակարաններից նյութեր քաղելով, ծերունիներից լսելով սիրելի հերոսների կատարած քաջագործություններին ու անձնական կյանքին նվիրված հիշողությունների հետաքրքիր ու արժեքավոր պատառիկներ, ստեղծել է Խամսայի մեկիքների պատմությունը:

«Խամսայի մեկիքություններում» առկա են նաև ավանդությունների ու տարբեր ժանրատեսակներով արարված երգերի, վիպական կտորների վերածված քնարական պատումներ, որոնց օգնությամբ Րաֆֆին հյուսել է արցախահայության և մեկիքական տների՝ նախնի ժամանակներից եկող պատմությունը՝ ստեղծելով Արցախի մեկիքների և հոգևոր գործիչների բարոյաէթիկական ու գեղագիտական, փիլիսոփայական, պատմական մտասուգումներով, պայքարի ոգով, հերոսացումներով ու կորուստներով, մաքառումներով՝ դրամատիզմով լի պատմությունն ու քաղաքական նկարագիրը:

Րաֆֆին հատկանշել է նաև արցախահայության ու մեկիքների առաքինությունները, տոհմիկ հոգեբանությունը, արտաքին ու ներքին ուժերի դեմ նրանց առճակատումները, առնչությունները Անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ, հարևան մեծ տերությունների որդեգրած քաղաքական

¹ Лихачев Д., История-мать истины, Ленинград, издательство “Советский писатель”, 1981, ст. 214 .
² Лотман Ю., Литературоведение должно быть наукой, Вопросы литературы, 1967, N 1, ст. 100 .
³ Րաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, էջ 379, 378:

տնտեսադաշտում ճշմարտագի ներկայացրել հայ-ռուսական, հայ-վրացական, հայ-պարսկական հարաբերությունների խաբուսիկ ու վտանգներով լի շարժը:

«Մի ամբողջ պատմություն կորչում է, անհետանում է, իսկ մենք դրա վրա ուշադրություն չենք դարձնում»¹, - այդ ամենի հնարավոր կորստի ահագանգով գրում է Րաֆֆին:

Այս մտահոգությամբ տարված, մելիքությունների մասին պահպանված հնարավոր պատմությունը հավաքելու, պատմություն դարձնելու առաքելությամբ էլ Րաֆֆին գրում է «Լսամսայի մելիքությունները» արժեքավոր գիրքը՝ այն համարելով **հայ գրականության** (ընդգծ. - Ջ. Բ.) միավոր:

Գիրք, որի յուրաքանչյուր էջից խոսում են դարերը՝ առած ոգի եւ ուխտ, մաքառում եւ հերոսացում, միաժամանակ կորուստներ արձանագրելով. ավերակ մատուռների, բերդերի հուշիկներ, ժողովրդական հեծեծանքներ, հուսացումներ, հաղթական կոչնակներ, վիպական բազմաբայլ կտորներից հառնող ճակատագրեր, գրականության եւ պատմության ուշադրությանն արժանի էջեր, գրական եւ պատմական կերպարների գուգորդումներ, հերոսների ու հերոսացումների գործելադաշտ, քաղաքական եւ հայրենիքի հոգևոր ու ֆիզիկական մարմինը պահպանելու մարտադաշտ, վիպապատմական կերպավորումների րաֆֆիական մեկնումներ, պատմականի ու վիպականի սինթեզումներ...

Ուշ ժամանակի մի ուղղության ներկայացուցիչ Րաֆֆին գրելով Լսամսայի մելիքությունները՝ փորձել է ցույց տալ նաեւ արցախահայության ու մելիքությունների սոցիալական, բարոյահոգեբանական, քաղաքական, արարչագործ էության, ազգային գոյաբանության, գաղափարաբանությանն առնչվող հարցերը, տարածաշրջանում մելիքությունների ճակատագրի հետ կապված բազմապիսի հարցադրումները՝ ընդլայնելով ժամանակաշրջանի առաջադեմ գաղափարներով քայլող մելիքների-արցախահայության մտախառնվածքի, ազգային նկարագրի, քաղաքական ներուժի ու ինքիշխանության, պետականության պահպանման մասին պատկերացումները:

Ինչպես Րաֆֆու ստեղծագործության առանձին երկերի դեպքում, նույնպես «Լսամսայի մելիքությունները» վերաբերյալ հետազոտող-մեկնաբանները առանցք են դարձրել ազգային ազատագրության գաղափարի հարցադրումները՝ անտեսելով երկի սյուժեների ընթացքը հատկանշող տարաբնույթ կենսապատկերների, ժողովրդական ստեղծագործ ոգու իմացական եւ բարոյական, գեղագիտական, փիլիսոփայական նշանակությունը, կերպարների մեկնության վերաբերյալ րաֆֆիական հարցադրումները, այդ ամենից ուղղորդված գեղարվեստական-փիլիսոփայական ընթերցումները:

Քանի որ նման գրականության մեջ հատկանշական է դառնում հերոսների վարքաբանությունը, նրանց փնտրած, բայց չգտած ո՛չ միայն ժամանակակալ, այլև իրական աշխարհը, այդ ամենը գեղարվեստում ցույց տալու ձգտումը, ժողովրդական հուշապատումները, նրա պատկերավոր մտածողությունը, թողած պատմության դասերը գեղարվեստականացնելու պահանջը, որոնք պարտադրում են լինել թե՛ պատմական, թե՛ գեղարվեստական ազգ, ու քանի որ գեղարվեստում են երեւան գալիս մարդկային առաքինությունները՝ բարոյական, իմացական հատկանիշները, զգացմունքային որակները, ուստի ազգային ու համազգային, հասարակական գոյության ոգով ամրապնդված որոշիչները, նրանց կերպը մեկնաբանելը, նկարագրելը դառնում են պարտադիր. »Դ-ա, որպես ինձ թվում է,- գրում է Րաֆֆին,- այն գերագույն տիրապետող ոգին է, որ ինքը գոյություն ունի անհայտության մեջ, որ իրան պահում էր անմատչելի, իսկ իր հոգը, աներևույթ ձեռքով կառավարում է մարդկանց սրտերը, մարդկանց մտքերը և նրանց ուղղություն է տալիս»²:

Փորձելով ցույց տալ ազգային գաղափարաբանության աղերսները «Լսամսայի մելիքություններում»՝ Րաֆֆին **կերպարատեղծ մի համակարգ** է հատկանշում՝ մելիքների կերպավորումներում ցույց տալիս ազգային ոգին, ապա ազգային գաղափարաբանության շուրջ՝ նրանց մտախառնվածքի դրսևորումները: Խոսելով «ազգային գաղափարաբանություն» հասկացության շուրջ ակադեմիկոս Ս. Սարինյանը ընդգծում է գաղափարի երևույթաբանական հատկանիշը, ոգու դրսևորումը գեղագիտության մեջ՝ նշելով. «Ազգային գաղափարաբանությունը հարաբերական է ազգային ոգուն»³, - այս տեսանկյունից Րաֆֆին, անշուշտ ներկայացնում է հայոց ազգի, առանձնադիտված՝ արցախահայության պատմության եւ գրականության փիլիսոփայությունը:

«Լսամսայի մելիքություններում» Րաֆֆին, վերակենդանացնելով ոչ հեռավոր անցյալի մելիքությունների քաղաքական դիմագիծը, արժեւորել է արցախահայության մաքառումները, մելիքների նպատակամետ գործունեությունը՝ գաղափարների հետադարձ նկարագրեր տալով:

¹ Րաֆֆի, Լսամսայի մելիքությունները, էջ 388-389 :

² Րաֆֆի, Եժ, հ. 6, Երևան, 1986, էջ 18:

³ Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, «Զանգակ-97», հրատարակչություն, 2005 (այսուհետև՝ Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն), էջ 4:

XVII-XVIII դարերում սկզբնավորված հայ գաղափարաբանության դասական շրջանը ավարտին է հասնում XIX դարի առաջին տասնամյակներին: Հաջորդ սերունդը, որի ժամանակակիցները Խամսայի մեյիքներն էին նաև, նախորդից ժառանգեց վիպական ու պատմական հերոսներով բնակեցված պատմաաշխարհագրական մի երկրամաս՝ Հայաստան-Արցախ շաղախով լի հոգևոր, մշակութային ծանրաբեռ արարումներով:

Շարունակելով իր նախորդների՝ Աբովյանի, Նալբանդյանի ավանդները, ազգային գաղափարաբանության մեկնումները, Րաֆֆին ոչ միայն պատմավեպերում, այլև «Խամսայի մեյիքություններում», որպես գրականության արժեք¹ առաջադրեց ու զարգացրեց ազգային գաղափարաբանության հարցադրումները, գեղագիտական շերտերը, որում գեղագետ Րաֆֆու երևակայության ու նոր մտասուզումների բազմապիսի դրսևորումներ են նկատվում, աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների կերպավորումների նկարագրությամբ բացահայտվում վիպական հետաքրքիր անդրադարձներ՝ նրանց գաղափարական դատողություններում ընդգծելով հայրենիքի ճակատագրի վերաբերյալ փիլիսոփայական ընդհանրացումները:

Գրականության ցանկ

ա. հայերեն

1. Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, 5-րդ հատոր, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2004 :
2. Մովսես Խորենացու ասույթները, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1991 :
3. Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, « Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2005 :
4. Րաֆֆի, Խամսայի մեյիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959:
5. Րաֆֆի, Վիպագրությունը ժուսահայերի մեջ, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետև՝ Րաֆֆի, Վիպագրությունը ժուսահայերի մեջ), էջ160 :
6. Րաֆֆի, Եժ, հ. 6, Երևան, 1986, էջ18:
7. Րաֆֆի, Նամակ խմբագրին, Եժ, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959:

բ. ռուսերեն

1. Бахтин М., Проблемы поэтики Достоевского, Москва, 1963, стр.141-142.
2. Лихачев Д., История- мать истины, Ленинград, издательство “Советский писатель”, 1981
3. Лихачев Д., История-мать истины, Ленинград, издательство “Советский писатель”, 1981.
4. Лотман Ю., Литературоведение должно быть наукой, Вопросы литературы, 1967, N 1.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Զինաիդա Բալայան, դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն
E-mail: zinaida_aragelyan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհի խմբագրական կոլեկիայի անդամ, բ.գ.դ., պրոֆեսոր Ս.Խանյանը:

¹ Տե՛ս Րաֆֆի, Եժ, հ. 10, էջ 147,148,149, 395: